Slavia Antiqua
LIX (2018)
DOI: 10.14746/sa.2018.59.10

PAWEŁ PAWLAK*

PRZEJAWY SŁOWIAŃSKIEJ I SKANDYNAWSKIEJ OBRZĘDOWOŚCI POGRZEBOWEJ DOBY „PLEMIENNEJ" NA CMENTARZYSKU W MYSZĘCINIE NA ZIEMI LUBUSKIEJ

AN EARLY MEDIEVAL BURNT OFFERING GRAVE FIELD IN MYSZĘCIN, ŚWIEBODZIN COUNTY. NEW SOURCES FOR RESEARCH INTO THEFUNERAL RITEIN TRIBAL TIMES

Abstract: The article presents the results of research into an early medieval burnt offering grave field inMyszęcin, Świebodzin county. The field contained pit graves, some of which are reminiscent ofthe Alt Käbelich-type graves popular especially in the north-western part of theWestern Slavic Territory. On the basis of artefacts discovered in the grave pits and on the surface of the grave field, primarily as a result of an analysis of ceramics, the graves can be dated back to the mid-8th and the 9th centuries.

Keywords: grave field, pit grave, boat grave, Alt Käbelich, human bones, ceramics

Badania archeologiczne towarzyszące dużym inwestycjom na terenie Polski, w tym przede wszystkim budowom autostrad, dostarczyły nowych źródeł pozwalających lepiej poznać wczesnośredniowieczny obrządek pogrzebowy. Szczególne znaczenie mają odkrycia cmentarzysk ciałopalnych łączonych z tym okresem, w tym stanowisk z grobami płaskimi. Należy do nich nekropola, na którą natrafiono kilkanaście lat temu na stanowisku 19 w Myszęcinie, pow. świebodziński w trakcie badań związanych z budową autostrady A2[1]. Odkrycia te doczekały się wprawdzie publikacji zawartej w monografii poświęconej wynikom badań na stanowisku (Pawlak, Pawlak [red.] 2013), ale wydaje się, że nie przedarły się one do świadomości archeologów, również tych, którzy zajmują się tematyką wczesnośredniowiecznych cmentarzysk ciałopalnych. Niniejszy artykuł stanowi przypomnienie głównych wątków dotyczących nekropoli, zawartych we wspomnianej monografii, poszerzonych o informacje dotyczące kolejnych odkryć dokonanych w ostatnim czasie.

* E-mail: pawlak.paweł@poczta.onet.pl.

[1] Wykonawcą badań na stanowisku 19 w Myszęcinie, przeprowadzonych w latach 2005-2007, była Fundacja „Patrimonium" z Poznania.

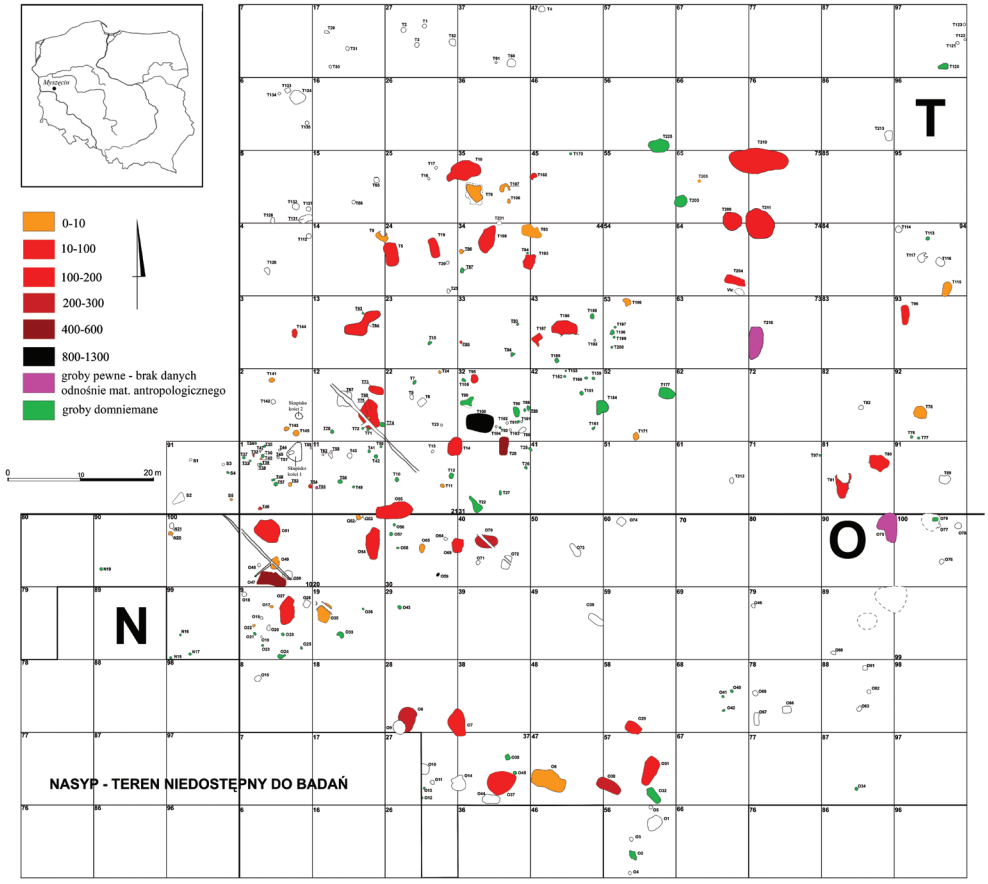

Ryc. 1. Myszęcin, pow. świebodziński, stan. 19. Rozmieszczenie grobów pewnych z uwzględnieniem masy antropologicznego materiału kostnego podanego w gramach oraz lokalizacja grobów domniemanych odkrytych w sąsiedztwie grobów pewnych. Oprac. P. Pawlak

Stanowisko położone jest 8 km na północny wschód od Świebodzina, na terenie Pojezierza Łagowskiego wchodzącego w skład większej jednostki – Pojezierza Lubuskiego w podziale J. Kondrackiego (1994), (Hildebrandt-Radke 2013, s. 15). Znajduje się w niewielkiej niecce graniczącej od północy z podmokłym Obniżeniem Obry Gniłej (płynącej około 1 km na północ), od północnego zachodu styka się z podnóżem moreny czołowej Wzgórz Sulęcińsko-Świebodzińskich, od południowego wschodu zaś – z ostańcem moreny dennej płaskiej (Hildebrandt-Radke 2013, s. 16).

Wczesnośredniowieczne groby ciałopalne w liczbie 72 odkryto w północnej części stanowiska, głównie w obrębie sektorów O i T, na terenie o powierzchni nieco większej niż 1 hektar (ryc. 1). Do tej grupy, na podstawie cech drugorzęd-

nych, takich jak: charakter wypełniska, rozmiary, kształt i lokalizacja w obrębie głównej strefy cmentarzyska, włączono 110 kolejnych obiektów, choć w ich wypełniskach nie zarejestrowano przepalonych kości ludzkich. Groby domniemane odkryto zarówno w sąsiedztwie pochówków pewnych (ryc. 1), jak i w dość znacznym oddaleniu od nich – w obrębie sektorów: N (w jego części południowo-zachodniej), A oraz U, a więc na południe od nasypu z czasów II wojny światowej (por. uwagi dotyczące nasypu w dalszej części artykułu), (Pawlak, Pawlak 2013b, ryc. IV). Wyjątkowe znalezisko stanowią przepalone szczątki zwierzęce odkryte w dwóch grobach: O59 i T216.

Groby rozmieszczone były na okręgu o zewnętrznej średnicy około 100-110 m, w paśmie o zróżnicowanej szerokości – od około 30 m w partiach: zachodniej, północnej i wschodniej do około 15-20 m w części południowej. Podobne rozplanowanie, z wyraźnie zaznaczonym wolnym placem w centrum, widoczne jest na cmentarzyskach w Bilczewie, we wschodniej Wielkopolsce (Gorczyca, Schellner 2012, ryc. 3), czy też w Grabku w centralnej Polsce (Muzolf 2002, ryc. 246). Pewnym problemem jest wydzielona podczas badań w obrębie sektorów O i T „warstwa kulturowa”, której miąższość dochodziła niekiedy do 0,8-1 m w jej obrębie rejestrowano przepalone kości ludzkie, niekiedy w większych koncentracjach, jednak bez czytelnych wkopów grobowych. Co istotne, ich rozmieszczenie ściśle nawiązuje do lokalizacji grobów, których zarysy ujawniały się na niższych poziomach eksploracji. Sądzę, że znaczną część szczątków rejestrowanych w tzw. „warstwie kulturowej” należy łączyć z dużym prawdopodobieństwem z zalegającymi niżej pochówkami. Nie można jednocześnie wykluczyć, że część z nich jest związana z określoną formą obrządku pogrzebowego polegającego na sukcesywnym wysypywaniu na powierzchni terenu resztek pochodzących ze stosu: popiołu, węgli drzewnych i spalenizny wraz z przepalonymi kośćmi ludzkimi, które weszły w skład owej warstwy jako jej charakterystyczny komponent.

Prawdopodobne jest także, że powstanie owej piaszczystej „warstwy kulturowej” jest efektem późniejszych przekształceń terenu, zarówno o charakterze naturalnym, jak i antropogenicznym.

Obszar zajęty przez groby ulegał w przeszłości silnym przekształceniom związanym z budową autostrady Berlin–Poznań–Warszawa na początku lat 40. XX wieku. Uformowano wówczas nasyp o szerokości około 80 m w podstawie, przecinający stanowisko na linii północny zachód – południowy wschód, bezpośrednio na południe od cmentarzyska ciałopalnego[2].

[2] Warto zaznaczyć, że teren stanowiska znajdujący się pod owym nasypem, o powierzchni ok. 2,5 ha, nie został objęty badaniami wyprzedzającymi. Jego rozpoznanie pozostawiono do etapu nadzoru towarzyszącego budowie autostrady. W czasie trwania nadzoru nie stwierdzono jakichkolwiek reliktów kulturowych (!), mimo, że planigrafia obiektów archeologicznych, w tym wczesnośredniowiecznych grobów ciałopalnych, odkrytych w latach 2005-2007, wskazywała jednoznacznie, że pod wspomnianym nasypem należało się liczyć z występowaniem licznych obiektów począwszy od okresu brązu po XX wiek (Pawlak, Pawlak 2013, s. 8-9 oraz ryc. 1, IV i X-XIV).

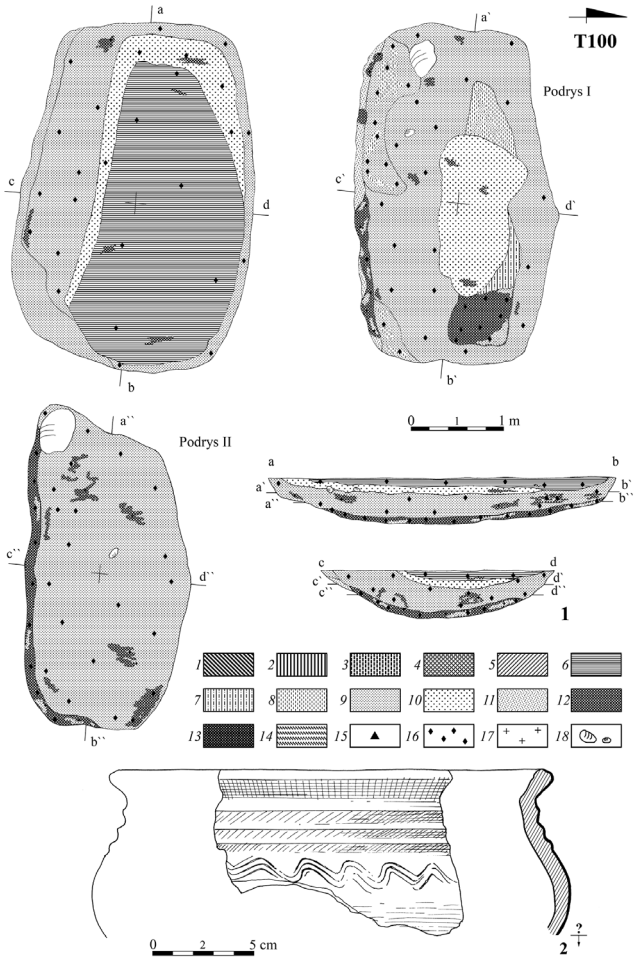

Ryc. 2. Myszęcin, pow. świebodziński, stan. 19. Przekroje poziome i pionowe obiektu T100 (1) oraz fragment naczynia z terenu osady, z wykopu F50b (2).

Legenda: 1 – ciemnoszaro-brunatna próchnica, 2 – szarobrunatna próchnica, 3 – ciemnobrunatna próchnica, 4 – brunatny piasek próchniczy, 5 – jasnobrunatny piasek, 6 – ciemnoszary piasek, 7 – szary piasek, 8 – jasnoszary piasek, 9 – żółty piasek, 10 – jasnożółty piasek, 11 – przepalony (pomarańczowy) piasek, 12 – spalenizna, 13 – intensywna spalenizna, 14 – popiół, 15 – ceramika, 16 – węgle drzewne, 17 – kości ludzkie, 18 – kamienie. Rys. E. Pawlak, P. Wesołowska

Spośród 70 grobów, z których pochodzi materiał antropologiczny, 37% zawierało mniej niż 10 gramów kości (zwykle były to pojedyncze bądź nieliczne drobiny). Sądzić można, że w przypadkach, w których nie odkryto kości, należy się liczyć z ewentualnym ich udziałem właśnie w podobnych, minimalnych ilościach.

Analiza antropologiczna wykazała w dziesięciu grobach szczątki przynajmniej dwóch osobników: w obiektach O6 i O30 – od trzech do czterech, w O55, T14 i T28 – prawdopodobnie trzech, w O31, O47, T80 i T186 – prawdopodobnie dwóch, natomiast w T100 – nie mniej niż pięciu-sześciu, lecz nie więcej niż szesnastu (Rewekant 2013).

Zarówno groby pewne, jak i domniemane uporządkowano w 5 kategorii ze względu na kształt i rozmiary. Do **kategorii 1** zaliczono jamy najmniejszych rozmiarów, o średnicy wynoszącej kilkadziesiąt centymetrów, które nawiązywały wielkością i kształtem do dołków posłupowych. Do tego zbioru wśród grobów pewnych włączono 20 obiektów (ryc. 5:10) i 88 wśród grobów domniemanych (łącznie więc niemal 60% ogółu pochówków). Groby tej kategorii występowały w największym nagromadzeniu w zachodniej i północno-zachodniej strefie cmentarzyska (ryc. 1). Niemal we wszystkich odnotowano spaleniznę, węgle drzewne i w pojedynczych przypadkach popiół. **Kategorię 2** stanowiły obiekty o małej lub średniej wielkości, o długości nieprzekraczającej 1,5 m. Zaliczono tu 10 grobów pewnych oraz 22 domniemane (ryc. 3:3). Podobnie, jak w przypadku jam najmniejszych rozmiarów, odsłonięto je wyłącznie w zachodniej i północno-zachodniej części głównej koncentracji grobów. **Kategoria 3** to jamy dużych rozmiarów o długości zawartej zwykle między 1,5 a 2,5 m. Reprezentowana jest przez 8 grobów pewnych (ryc. 4:7) i 4 domniemane, które rejestrowano w różnych strefach cmentarzyska. Do **kategorii 4** zaliczono 30 grobów pewnych (ryc. 4:1) i zaledwie dwa domniemane. Rejestrowano je na całym obszarze cmentarzyska. Są to obiekty dość dużych rozmiarów, nawiązujące wielkością i formą do półziemianek odkrywanych na osadach słowiańskich. Obiekty kategorii 3 i 4 spełniają pod względem wielkości warunki, które pozwalają zaliczyć je do grobów ciałopalnych typu Alt Käbelich-Neuenkirchen. Na eponimicznym stanowisku w Alt Käbelich odkryto płaskie groby ciałopalne, niekiedy birytualne (np. wraz z niespalonymi szczątkami dzieci), nawiązujące wielkością do domostw zagłębionych w ziemię, stąd określenie „domy zmarłych” („Totenhäuser”), natomiast w Neuenkirchen odkryto ciałopalne groby warstwowe (Schmidt 1981; 1985; 1987; 1992; 1996; Zoll-Adamikowa 1988, s. 196 i n.; Łosiński 1993, s. 17 i n.; 1998; Paddenberg 2000). Według wcześniejszej koncepcji Władysława Łosińskiego (1998, s. 476, 478, ryc. 2), groby typu Alt Käbelich występują w północno-zachodniej strefie Słowiańszczyzny Zachodniej od 2. połowy VIII, a przynajmniej od IX wieku. Wobec odkryć dokonanych między innymi w Małopolsce, badacz ten poszerzył dość wyraźnie strefę występowania cmentarzysk z grobami typu Alt Käbelich w kierunku południowym i południowo-wschodnim (Łosiński 2008, s. 52)[3]. Na szczególną uwagę zasługuje zaliczony do

[3] Przyczyniły się do tego odkrycia dokonane w ostatnim czasie, pochodzące między innymi z miejscowości: Małe Czyste na Kujawach (Stawska 1994), Grabek w centralnej Polsce (Muzolf 2002), Kraków-Bieżanów, Targowisko i Wierzchosławice w Małopolsce (Szmoniewski 2005; 2007; Tyniec-Kępińska, Szmoniewski 2006; Szmoniewski, Tyniec-Kępińska 2006; Poleski 2013, s. 146-147, ryc. 109-110). Ostatnio na terenie Małopolski odkryto kolejne stanowisko z grobami tego typu w Smro-

do tej kategorii grób T209, w którego wypełnisku odkryto słabo zachowane relikty bliżej nieokreślonej konstrukcji drewnianej - być może szalowania ścian komory grobowej lub nawet skrzyni wozu (Pawlak 2013, s. 193-194, 277, ryc. 20:3; 52).

Kategorię 5 reprezentują wyłącznie groby pewne (T210, O55 i T216 i zapewne O54) nawiązujące kształtem i wielkością do łodzi klepkowych względnie jednopiennych. Dość jednoznacznie prezentuje się największy z grobów T210, o długości 8,1 m, maksymalnej szerokości 3,48 m i głębokości 1,16 m (ryc. 3:1). Rekonstruowana długość samej łodzi, jak można wnioskować na podstawie układu warstw, wynosiła około 6,4 m, natomiast jej maksymalna szerokość 1,4-1,76 m. Pozostałe trzy groby kategorii 5 z Myszęcina: O55, T216 i O54, charakteryzują się zdecydowanie mniejszymi rozmiarami. Ich parametry były zbliżone i wynosiły odpowiednio: $4{,}72 \times 2{,}12 \times 0{,}52$ m, $4{,}47 \times 2{,}06 \times 0{,}5$ m oraz $4{,}04 \times 1{,}74 \times 0{,}44$ m.

Cmentarzysko w Myszęcinie znajduje się wprawdzie w strefie A wydzielonej przez Helenę Zoll-Adamikową, która obejmuje tereny całej Słowiańszczyzny Północnej, od Zatoki Kilońskiej i dolnej Łaby przez dorzecze dolnej Odry aż po dorzecze dolnej i środkowej Wisły. Jej główną cechą jest materialny brak pochówków, stąd określa się ją mianem bezpochówkowej (Zoll-Adamikowa 1979, s. 220--227, ryc. 56-57; 1993, s. 377, 380, 382, ryc. 1; 1997a, s. 73, ryc. 1). W rejonie ujścia Odry oraz wyspowo na południowym i wschodnim wybrzeżu Bałtyku badaczka ta wydzieliła strefę G, w której widoczne są elementy obrzędowości Skandynawów, które odnoszą się zarówno do formy pochówków (przewaga pochówków ciałopalnych i kurhanowych przy mniejszym udziale szkieletowych i płaskich, występowanie obstaw kamiennych, niekiedy w formie łodzi), jak i do rodzaju wyposażenia (występowanie gwoździ, nitów i okuć świadczących o chowaniu zmarłych w łodziach, okutych trumnach bądź skrzyniach wozów, a ponadto przedmiotów o proweniencji skandynawskiej – np. grzebieni z kości i rogu, osełek z łupku skandynawskiego, paciorków ze szkła i bursztynu i innych – Zoll-Adamikowa 1988, s. 190 oraz mapa 1; 1997b, s. 9 i n.). Strefa G reprezentowana jest na przykład przez cmentarzyska w Skroniu i Świelubiu pod Kołobrzegiem (Zoll-Adamikowa 1975, s. 220-222; 226-235; 1979, s. 227-230; Łosiński 1969, s. 163-166; 1972a, s. 251, 343; 2008, 162-165), a także na zachód od Odry – w Ralswiek, Menzlin nad Pianą, Groß Strömkendorf i Löcknitz (Paddenberg 2000, np. s. 309-317;

---

kowie (stanowisko 4), pow. krakowski (W Smrokowie…). Granicę wschodnią zasięgu owego fenomenu przesunięto jeszcze bardziej w kierunku wschodnim dzięki znaleziskom w Daniłowie Małym na Podlasiu (Koperkiewicz, Krasnodębski 2006, s. 465 i n.) oraz w Batorzu, w województwie lubelskim (Florek 2011, s. 61). W przypadku Wielkopolski cmentarzyska takie znane są, jak do tej pory wyłącznie z jej wschodniej części – z Konina, Kramska, a przede wszystkim z Bilczewa (Gorczyca, Lipowczyk 2011; Gorczyca, Schellner 2012; Pawlak 2013, s. 205). Równocześnie zakwestionowano istnienie grobów ciałopalnych na przytaczanych w literaturze przedmiotu stanowiskach wielkopolskich w Górze oraz w Wilanowie (Pawlak 2013, s. 206-207). W najbliższym sąsiedztwie cmentarzyska w Myszęcinie (w odległości 10 km), znajduje się stanowisko w Nowym Dworku, na którym odkryto obiekty, których grobowy charakter nie został ostatecznie potwierdzony (Dąbrowski 1976, s. 202; Pawlak 2013, s. 213).

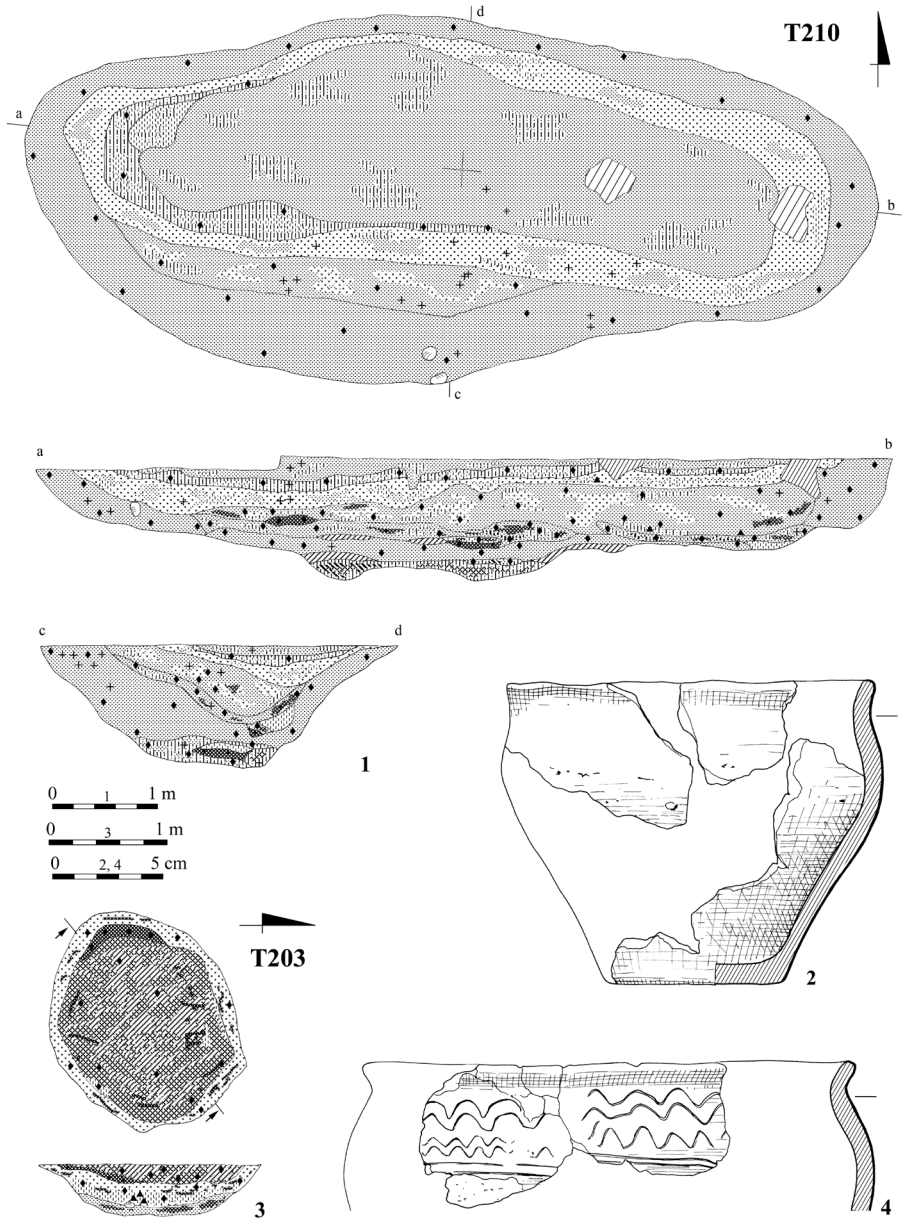

Ryc. 3. Myszęcin, pow. świebodziński, stan. 19. Przekroje poziome i pionowe obiektów T210 (1) i T203 (3) oraz ceramika z obiektów T210 (2) i T203 (4). Rys. E. Pawlak, P. Wesołowska

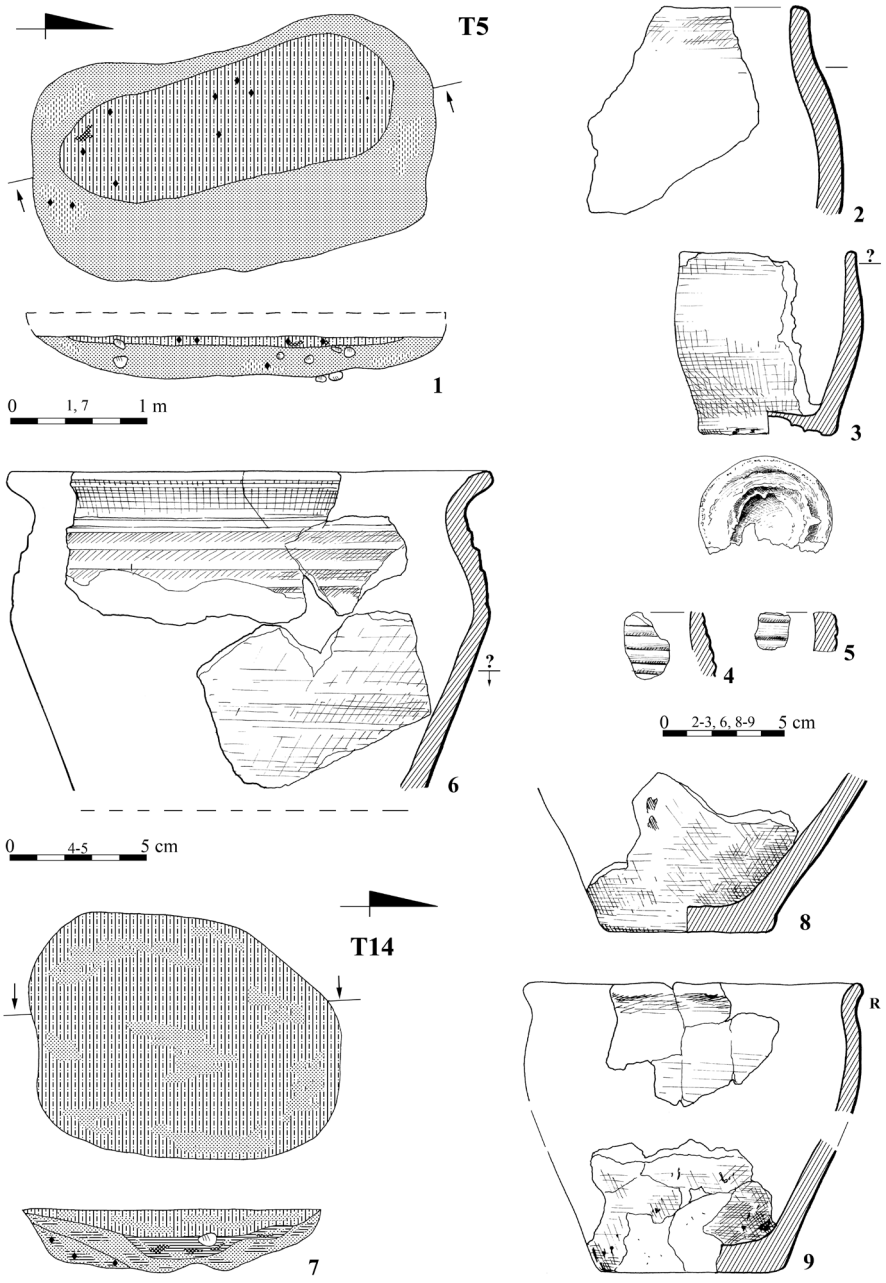

Ryc. 4. Myszęcin, pow. świebodziński, stan. 19. Przekroje poziome i pionowe obiektów T5 (1) i T14 (7) oraz ceramika z obiektów T5 (2-6) i T14 (8-9). Rys. E. Pawlak, P. Wesołowska

Łosiński 2008, s. 161; Jöns, Lüth i Müller-Wille 1997; Jöns, Mazurek 1998). Wydaje się, że właśnie w tym środowisku należy upatrywać inspiracji odnoszących się do form obrządku pogrzebowego uchwytnych w Myszęcinie. Chodzi tu w pierwszym rzędzie o odkryte groby łodziowe bądź nawiązujące do nich formą. Przyjmuje się, na podstawie znalezisk tego typu, że taka forma pochówków znana jest niemal wyłącznie ze strefy nadmorskiej, w tym z wymienionych już prężnych emporiów handlowych, takich jak np. Groß Strömkendorf, Ralswiek oraz Menzlin (Łosiński 2008, s. 160-169). W tym kontekście szczególnego podkreślenia wymaga fakt, że Myszęcin położony jest nieco ponad 200 km w linii prostej na południe od brzegu morskiego, co może świadczyć o wnikaniu głębiej w ląd elementów kultury, w tym tradycji funeralnej, przynależnych, jak się powszechnie sądzi, środowisku nadmorskiemu. Wczesnośredniowieczne tak zwane pochówki łodziowe lub o łodziowym kształcie – szkieletowe i ciałopalne, znane są z kilku stanowisk na wschód od ujścia Odry: Góry Chełmskiej w Koszalinie, Cedyni oraz być może Lubieszewa (Pawlak 2013, s. 214 i n.), a ponadto opublikowanego ostatnio znaleziska tego typu ze Szczecina (Kajkowski, Kotowicz 2015). Z Pomorza Środkowego – z Rusinowa, koło Świdwina, znana jest obstawa kamienna w formie długiej łodzi (Filipowiak 1988, s. 711, ryc. 12), nawiązująca do licznych konstrukcji tego typu ze Skandynawii lub zaodrzańskiego pobrzeża Bałtyku (np. Menzlin).

Obserwacje poczynione na innych stanowiskach skłaniają do przypuszczeń, że nad grobami odkrytymi w Myszęcinie mogły znajdować się pierwotnie nasypy ziemne. Ogromnym problemem są przekształcenia, którym podlegał ten teren zwłaszcza w związku z budową przez Niemców autostrady i obozu pracy w latach 40. XX wieku. Wnioskowanie w tym względzie można jednak oprzeć na przesłankach pośrednich, wynikających głównie z analizy stratyfikacyjnej przeprowadzonej na podstawie dokumentacji rysunkowej z badań, a przede wszystkim fotograficznej. Kluczowe znaczenie miały obserwacje poczynione w przypadku 14 obiektów. Cechą charakterystyczną owych jam jest występowanie głównie na ich obrzeżu warstwy jasnożółtego/jasnoszarego, niekiedy wręcz białego piasku, który w niższych partiach zagłębienia stanowił jeden z głównych komponentów wypełniska. Geneza powstania tej struktury nie jest wprawdzie jednoznaczna, jednak można zasugerować pewną hipotezę, która czerpie z dotychczasowych doświadczeń w tym względzie. Z badań Heleny Zoll-Adamikowej wynika, że na 10 stanowiskach kurhanowych w sposób pewny oraz na 4 w sposób prawdopodobny (wg stanu badań z lat 70. XX w.) dowiedziono usunięcie warstwy humusu przed zdeponowaniem szczątków ciałopalenia oraz usypaniem mogiły (Zoll-Adamikowa 1979, s. 70 i n.). Można założyć, że w przypadku cmentarzyska w Myszęcinie ów biały piasek stanowi relikt eluwium (zalegającej nad calcem warstwy wymywania), do poziomu którego usunięto humus. Przyjęcie tej interpretacji byłoby zbieżne z poglądem H. Zoll-Adamikowej. Odmienną interpretację przedstawił W. Łosiński, który ową jasną warstwę łączył z obecnością popiołu i uznawał za efekt rytualnego „oczyszczenia” miejsca pochówku przez niecenie ognia (Łosiński 2000, s. 73). Można nawet za-

łożyć, z uwagi na znaczne ilości „białego" piasku w wypełniskach niektórych obiektów, że zgarniano go z większej powierzchni niż ta, którą zajmował wkop grobowy. Nie można wykluczyć, że materiał ów pochodził z większej połaci, z której usunięto wcześniej warstwę humusu, obejmującej powierzchnię przyszłego kopca. Cmentarzysko w Świelubiu dostarcza licznych przykładów, z których wynika, że jamy, w których układ nawarstwień przypominał ten opisany wyżej, przykryte były niewielkimi kopcami. Niestety mechaniczne usunięcie w Myszęcinie nie tylko humusu, ale i warstw podglebia pozbawia nas możliwości wnioskowania w tym zakresie. Ich istnienie można jednak uznać za prawdopodobne, przyjmując tym samym hipotezę W. Łosińskiego dotyczącą możliwości istnienia niewielkich nasypów przykrywających groby Alt Käbelich w Świelubiu (Łosiński 1998, s. 477).

Grób T100 z Myszęcina wyróżniały spośród innych pochówków: regularny, prostokątny kształt (3,74 × 2,53 m), (ryc. 2:1) największa masa przepalonych kości (1297 g), największa liczba stwierdzonych osobników (od 5-6 do 16) oraz centralne położenie w obrębie cmentarzyska (ryc. 1). Występowanie w wypełnisku rejonów szczególnej koncentracji spalenizny i węgli drzewnych, a także wyraźne przepalenie na pomarańczowo piasku zalegającego w podłożu oraz częściowo w spągowej partii jamy, nasuwają przypuszczenie, że możemy się liczyć z miejscem ciałopalenia – sądząc z liczby skremowanych osobników – wykorzystywanym wielokrotnie. Występowanie reliktów spalonego drewna pozwala ponadto założyć, że może to być świadectwo sytuowania w wykonanym uprzednio zagłębieniu – stosu pogrzebowego. Miejsca ciałopalenia, stanowiące zarazem miejsca zdeponowania, przynajmniej części spalonych kości (tzw. ustryny), znane są właśnie z cmentarzysk z terenu Słowiańszczyzny Północno-Zachodniej (np. Menzlin, Alt Käbelich, Nuenkirchen, Groß Strömkendorf – Pawlak 2013, s. 191). Pozostałości stosów doszukuje się na przykład na cmentarzysku w Bilczewie (Gorczyca, Schellner 2012, s. 93 i n.).

W wyniku badań prowadzonych na stanowisku pozyskano 774 ułamki naczyń związanych z czasem użytkowania cmentarzyska. Po dokonaniu redukcji liczebnej o te, które pochodziły z tych samych naczyń, zbiór ten zmniejszył się do 264 jednostek taksonomicznych. Skłania to do przypuszczeń, iż w jamach grobowych znajdowały się często ułamki pojedynczych lub najwyżej kilku naczyń. Uwzględniając wyłącznie partie brzegowe (w tym całych/zrekonstruowanych naczyń), na których widoczne były pozostałości zabiegów technologicznych, 5 reprezentuje pojemniki całkowicie ręcznie lepione, 51 częściowo obtaczane (wykonane przy użyciu koła garncarskiego) i zaledwie jeden niewielki ułamek częściowo lub całkowicie obtaczany (ryc. 3:2-4; 4:2-3, 8-9; 5:5-6). Pozostały materiał, reprezentujący strefy tektoniczne brzuśca bądź dna, łączyć należy bez wątpienia z dwiema pierwszymi z wydzielonych tu kategorii technologicznych, a wziąwszy pod uwagę dominujący udział wylewów naczyń częściowo obtaczanych, zdecydowaną ich większość należałoby wiązać właśnie z tą kategorią (ryc. 4:4-5; 5:9). Co ciekawe, udział poszczególnych klas grubości w zbiorze ceramiki z cmentarzyska odbiega od wartości charakterystycznych dla osad, w tym odległej o zaledwie kilkaset me-

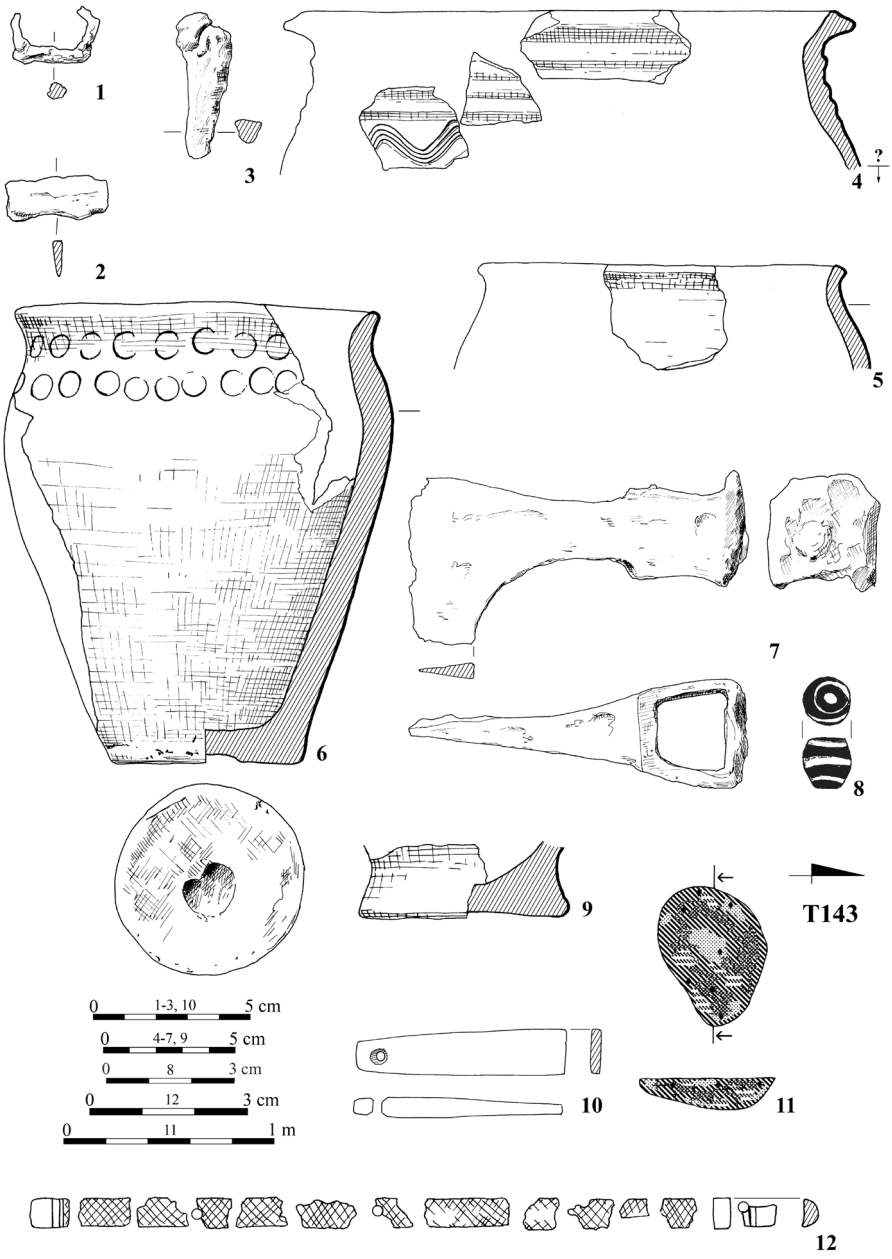

Ryc. 5. Myszęcin, pow. świebodziński, stan. 19. Przedmioty żelazne z wykopów: T32a (1), T56a (2), T54a (3), T47a (7); ceramika z wykopów: T25 i T34b (4), T31b (5), T84b (6), T22b (9); paciorek szklany z wykopu T35a (8); osełka z fyllitu z wykopu U60b (10) oraz fragmenty grzebienia kościanego z obiektu T143 (12); przekroje poziomy i pionowy jamy grobowej T143 (11). Rys. E. Pawlak, P. Wesołowska

trów osady odkrytej na tym samym stanowisku. Duży odsetek ceramiki średniościennej (7-10 mm) i bardzo wysoki cienkościennej (<7 mm) świadczy prawdopodobnie o specjalnym doborze naczyń wykorzystywanych w obrzędach pogrzebowych. W przypadku 17 ułamków naczyń (6,44% ogółu) odnotowano wtórne przepalenie widoczne w spieczeniu powierzchni, zniekształceniu ścianek i zwiększonej ich grubości. Charakterystyczną grupę tworzą ułamki naczyń uformowanych na kole, odbiegające pod względem techno-stylistycznym od pozostałej części zbioru. Silnie formujące obtaczanie zdradza mistrzowski warsztat, oparty na doskonałym opanowaniu pracy na kole garncarskim. Ułamki tego rodzaju naczyń pochodzą z obiektu T5 i jego otoczenia (ryc. 4:6), z powierzchni wykopów (ryc. 5:4) oraz z terenu pobliskiej osady, z wykopu F50b (ryc. 2:2). Nawiązują one do naczyń całkowicie obtaczanych i takiego właśnie sposobu wykonania nie można zupełnie wykluczyć przynajmniej w jednostkowych, podanych tu przypadkach. Pod względem formy oraz zdobnictwa niektórych naczyń (zwłaszcza poziome wałki umieszczone powyżej załomu brzuśca, niekiedy w kombinacji z innym rodzajem ornamentu) można doszukiwać się analogii w zespołach z ceramiką typu Tornow lub też ceramiką znaną z terenu południowo-zachodniej Wielkopolski oraz Dolnego Śląska, jednakże sposób wykonania zdaje się znamionować warsztat bardziej zaawansowany technicznie. Ogólnie rzecz ujmując, wyjątkowo licznych i bliskich stylistycznie podobieństw dla materiałów z Myszęcina, zarówno pod względem formy całych naczyń, jak i kształtu wylewów, niezależnie od techniki wykonania (ręcznie czy na kole garncarskim), doszukiwać się można w zespołach ceramiki pochodzących z merowińskich, względnie karolińskich stanowisk datowanych na VI-VIII stulecie, położonych w dorzeczu Renu.

Zarówno z wypełnisk grobów, jak i z powierzchni cmentarzyska pochodzi stosunkowo nieliczny zbiór zabytków: trzy przęśliki gliniane (w tym 1 z grobu T79), dwa przedmioty żelazne (jeden to zapewne rama sprzączki lub przewleczka od ostrogi, drugi jest nieokreślony – ryc. 5:1, 3), dwa fragmentarycznie zachowane noże (ryc. 5:2), dwa paciorki szklane (ryc. 5:8), fragment kamienia szlifierskiego (ob. T14) i płyta szlifierska/podkładka (ob. T18) oraz osełka z fyllitu z powierzchni wykopu (ryc. 5:10). Wśród przedmiotów łączonych z cmentarzyskiem na szczególną uwagę zasługują fragmenty przepalonego, bliżej nieokreślonego trójwarstwowego grzebienia kościanego (z grobu T143), (ryc. 5:11) zdobionego na całej zewnętrznej powierzchni gęstą, głęboko rytą romboidalną siatką i podwójnymi pionowymi liniami umieszczonymi na skrajach (ryc. 5:12). Szczątkowy stan zachowania przedmiotu nie daje podstaw do wyciągania wniosków odnośnie do jego kształtu i wielkości, jednak prosta i wąska forma okładziny wskazuje raczej na podobieństwo do egzemplarzy dwustronnych. Analogię odnoszącą się do formy i w pewnym zakresie do zdobnictwa stanowić mogą niektóre grzebienie z Wysp Brytyjskich, zaliczone do okazów dwustronnych typu 12, datowane głównie między VI a VIII, względnie IX w. (Ashby 2007, s. 5-6, ryc. 3:12). Grzebienie dwustronne występują dość często na stanowiskach merowińskich z dorzecza Renu (Bertram

red. 1995, ryc. 10; tabl. 68; Bunte 2007, tabl. 35:1-2, 5; Schnitzler, Arbogast, Frey 2009, ryc. 100:4; 106:4; 126:2; 155:104; 166:5; 240; 265:1; 267:3; 290:4; 292:24-25; 403b:1; 471:7; Kars 2011, ryc. 88-89). Krzysztof Wachowski uważa, że grzebienie dwustronne (grupy IIB) nie występowały w okresie wczesnokarolińskim na terenie Słowiańszczyzny Zachodniej, lecz na obszarze Słowiańszczyzny Południowej. Jednocześnie wywodzi je ze strefy środkowego i górnego Renu, stosując nawet nazwę „typ nadreński”, podkreślając zarazem wyraźnie późniejszą metrykę okazów o takiej właśnie formie, produkowanych masowo w Skandynawii i na Pomorzu (Wachowski 1992, s. 66). Sądzić można, że grzebień z Myszęcina wywodzi się prawdopodobnie z Europy Zachodniej, ze strefy nadreńskiej, choć ze względu na ornament nie należy zupełnie wykluczać południowych wybrzeży Bałtyku lub Danii, będących w kręgu oddziaływań warsztatów fryzyjskich.

Z powierzchni wykopu T47a pochodzi brodaty topór żelazny, z wyodrębnionym wyraźnie z jednej strony kapturkiem, i słabo zaakcentowanym z drugiej. W rzucie górnym osada ma kształt trapezowaty i wymiary zewnętrzne 2,8-4,1 × 4,3 cm (ryc. 5:7). Asymetryczna forma ostrza i obecność kapturka na obuchu pozwalają widzieć pewne odniesienia do okazów zaliczonych przez Andrzeja Nadolskiego do typu V odmiany a, natomiast forma osady nawiązuje do okazów typu VI (Nadolski 1954, tabl. XVII-XVIII). Topory o podobnej formie pochodzą z Mikulczyc i miejscowości Žitavská Tôň nad Dunajem na Słowacji (Poláček 2000, ryc. 7:3, Bartoškova 1986, 9: 31; 19C:5), Podpeča w Słowenii (Knific 2004, ryc. 2:2; 3), a także z terenów położonych między Odrą a Łabą (Heindel 1992). Podobny pod względem formy okaz, lecz nieco bardziej smukły od topora myszęcińskiego i bez kapturka, pochodzi z Ostrawy, gm. Wąsosz (VII-IX w.?; Sarnowska 1962, s. 500, ryc. 6; Lodowski 1980, s. 188). Podane przykłady lokują się na terenach położonych na południe oraz na południowy zachód od Myszęcina, w tym z obszaru państwa wielkomorawskiego. Co istotne, proweniencji dla przynajmniej części zabytków wielkomorawskich szuka się w Europie Zachodniej (np. Bartošková 1986, Wachowski 1992, Heindel 1992, Knific 2004). Wydaje się, że topór z Myszęcina, który można datować ogólnie na VIII-IX w., ze szczególnym uwzględnieniem IX w., jest raczej wytworem obcym i mimo licznych nawiązań południowych, nie wykluczam jego zachodniego, tj. frankijsko-karolińskiego pochodzenia. Być może pierwowzorów analizowanych tu form toporów należałoby upatrywać już w materiałach merowińskich lub o wyraźnych wpływach z tej strefy kulturowej, głównie z VI-VII w., znanych z wielu stanowisk położonych w większości w strefie nadreńskiej. Chodzi tu o egzemplarze z wyraźnie wydzieloną prostokątną osadą z kapturkiem, określane w literaturze niemieckojęzycznej jako *Tüllenaxte* (Windler 1989). Warto dodać, że również dla formy topora pochodzącego z ostatnio publikowanego pochówka łodziowego ze Szczecina, odkrytego na przełomie XIX i XX wieku, Kamil Kajkowski i Piotr N. Kotowicz, skłonni są widzieć liczne nawiązania do okazów znanych szeroko z terenów Europy Zachodniej (Kajkowski, Kotowicz 2015, s. 127-129 oraz ryc. 2).

W zestawie cech obrzędowości odnotowanych na cmentarzysku w Myszęcinie, zapewne słowiański rodowód należy przypisać jamowej formie grobów, w tym pochówkom typu Alt Käbelich oraz głównemu zbiorowi ceramiki. Proweniencję skandynawską ma choćby łodziowa forma grobów. Jak wykazała analiza treści geologicznej w jamach grobowych większych rozmiarów i odnotowanego w nich układu stratyfikacyjnego, a także przytoczone spostrzeżenia poczynione na innych stanowiskach nekropolicznych (Świelubie, Osina), należy uznać za prawdopodobne występowanie nad grobami zaliczonymi do typu Alt Käbelich niewielkich kopców, nawiązujących do pochowków *stricte* kurhanowych. Genezy domniemanych kopców należy upatrywać głównie w obrzędowości wywodzącej się z kręgu skandynawskiego, choć nie można wykluczyć (analogicznie do sytuacji zaobserwowanej przez W. Łosińskiego na cmentarzysku w Świelubiu) stosowania obrządku nanasypowego, wywodzonego ze środowiska słowiańskiego i identyfikowanego z wydzieloną przez H. Zoll-Adamikową (1979, s. 222-224) strefą C cmentarzysk ciałopalnych. Owo przeplatanie się dwóch tradycji pogrzebowych widoczne jest również w zestawie źródeł ruchomych, choć w tym przypadku liczebna przewaga elementów łączonych ze środowiskiem słowiańskim (przede wszystkim ceramiki) nie podlega dyskusji.

Czas użytkowania cmentarzyska wyznaczyć trzeba na okres od połowy VIII do końca IX wieku. Podstawą datowania są formy naczyń, a szczególnie uznawane powszechnie za młodsze typy Menkendorf i Tornow, a w pewnym stopniu Feldberg.

Widoczne na cmentarzysku w Myszęcinie elementy obrządku pogrzebowego każą zwrócić szczególną uwagę na kierunki napływu owych impulsów. W kontekście przedstawionych źródeł należy podkreślić znaczenie szlaków wodnych będących swoistymi drogami „szybkiego ruchu", którymi przedostawały się zarówno dobra materialne, jak idee, w tym również te odnoszące się do obrzędowości pogrzebowej. Przypuszczać można, że w okresie funkcjonowania zespołu osadniczego w Myszęcinie, niebagatelne znaczenie miał wodny trakt odrzańsko-obrzański, którego rangę być może uda się potwierdzić w przyszłych badaniach.

W strefie rozciągającej się na południowy zachód od głównego skupiska grobów, w odległości około 400-450 m, odkryto 4 obiekty osadnicze rozmieszczone w pasie o szerokości około 25 m i długości 135 m. Są to jamy o charakterze mieszkalnym, zlokalizowane na obrzeżach osady, której główna część znalazła się poza zachodnią granicą rozpoznanego obszaru. Z wypełnisk obiektów oraz powierzchni wykopów pochodzi zbiór 559 ułamków ceramiki, który zarówno pod względem formalnym i technologicznym nawiązuje do materiałów odkrytych na cmentarzysku. Hipotezę tę wzmacnia również pozyskana na terenie osady ceramika, w tym wytwory o doskonałych parametrach techno-stylistycznych (ryc. 2:2), nawiązujące do niektórych okazów występujących na terenie cmentarzyska, w przypadku których dopuszcza się zachodnioeuropejską proweniencję lub przynajmniej „inspirację" płynącą z tego kręgu. Datowanie osady jest zatem zbieżne z metryką ustaloną dla cmentarzyska i przypada na okres od połowy VIII do końca IX wie-

ku. Przypuszczać można więc, że mieszkańcy osady chowani byli na pobliskim cmentarzysku. Trudno natomiast stwierdzić, bez przeprowadzenia badań wykopaliskowych, czy z cmentarzyskiem łączyć można również któreś z pobliskich grodzisk z czasów plemiennych znajdujących się w Myszęcinie (stanowisko 1) oraz w Wilenku (stanowisko 1) oddalonych odpowiednio 2,5 i 2 km od odkrytych grobów.

BIBLIOGRAFIA

Ashby S. 2007, *Bone and antler combs*, w: *The Finds Research Group AD700-1700*, Datasheet 40, https://pure.york.ac.uk/portal/files/16331458/FRG_40_Combs.pdf (dostęp dn. 30. 09.2018 r.).

Bartošková A. 1986, *Slovanské depoty železných předmětů v Československu. Studie Archeologického Ústavu Československé Akademie Věd v Brně*, t. 13, Brno.

Bertram M. (red.) 1995, *Merowingerzeit. Die Altertümer im Museum für Vor- und Frühgeschichte*, Mainz am Rhein.

Bunte T. 2007, *Fibeln und Keramik des 6. bis frühen 11. Jahrhunderts aus der Ortwüstung Balhorn bei Paderborn. Studien zum Kulturwandel von der merowingischen zur karolingisch-ottonischen Zeit*, Münster.

Dąbrowski E. 1976, *Nowy Dworek, gm. Świebodzin, woj. zielonogórskie, st. 7*, „Informator Archeologiczny”, Badania 1975, s. 202.

Filipowiak W. 1988b, *Handel und Handelsplätze an der Ostseeküste Westpommerns*, *Bericht der Römisch-Germanischen Kommission*, t. 69, s. 690-719.

Florek M. 2011, *Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemiennym (do końca X w.)*, w: S. Cygan, M. Glinianowicz, P.N. Kotowicz (red.), *„In silvis, campis…et urbe”. Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim*, Rzeszów-Sanok, s. 59-77.

Gorczyca K., Lipowczyk N. 2011, *Sprawozdanie z badań ratunkowych przeprowadzonych w Kramsku, gm. loco, pow. Konin, stan. 2*, „Konińskie Zeszyty Muzealne”, t. 7, s. 19-28.

Gorczyca K., Schellner K. 2012, *Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Bilczewie, pow. Konin. Archeologiczne badania ratownicze na terenie odkrywki „Drzewce” KWB Konin*, Konin.

Heindel I. 1992, *Äxte des 8. bis 14. Jahrhunderts im westslawischen Siedlungsgebiet zwischen Elbe/Saale und Oder/Neiße*, „Zeitschrift für Archäologie“, t. 26, s. 17-56.

Hildebrandt-Radke I. 2013, *Cechy litologiczne i główne fazy depozycji osadów na stanowisku archeologicznym Myszęcin 19, gm. Szczaniec*, w: E. Pawlak, P. Pawlak (red.), *Myszęcin, stanowisko 19, województwo lubuskie. Od młodszej epoki kamienia po XX wiek*, Zielona Góra, s. 15-24.

Jöns H., Lüth F., Müller-Wille M. 1997, *Ausgrabungen auf dem frühgeschichtlichen Seehandelsplatz von Groß Strömkendorf, Kr. Nordwestmecklenburg*, „Germania”, t. 75/1, s. 193-221.

Jöns H., Mazurek W. 1998, *Groß Strömkendorf – nadmorska osada rzemieślniczo-handlowa i cmentarzysko z okresu wczesnosłowiańskiego nad Zatoką Wismarską*, „Slavia Antiqua”, t. 39, s. 181-214.

Kajkowski K., Kotowicz P.N. 2015, *Zapomniany wczesnośredniowieczny pochówek łodziowy ze Szczecina*, „Materiały Zachodniopomorskie”, Nowa Seria, t. 11 (2014), z. 1. Archeologia, s. 123-136.

Kars M. 2011, *A Cultural Perspective on Merovingian Burial Chronology and the Grave Goods from the Vrijthof and Pandhof Cemeteries in Maastricht*, Amsterdam.

Knific T. 2004, *Sekerovitá hrivna iż reke Ljubljanice (Slovenija)*, w: G. Fusek (red.), *Zborník na počesť Dariny Bialekovej*, Nitra, s. 191-195.

Kondracki J. 1994, *Geografia fizyczna Polski*, Warszawa.

Koperkiewicz A., Krasnodębski D. 2006, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Daniłowie Małym, gm. Łapy*, w: W. Chudziak, S. Moździoch (red.), *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, Toruń-Wrocław, s. 465-485.

Lodowski J. 1980, *Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI-X w.). Podstawy osadnicze i gospodarcze*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

Łosiński W. 1969, *Badania archeologiczne w Skroniu, pow. Kołobrzeg*, „Sprawozdania Archeologiczne", t. 21, s. 163-166.

– 1972a, *Początki wczesnośredniowiecznego osadnictwa grodowego w dorzeczu dolnej Parsęty (VII-X/XI w.)*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.

– 1993, *Groby typu Alt Käbelich w świetle badań przeprowadzonych na cmentarzysku wczesnośredniowiecznym w Świelubiu pod Kołobrzegiem*, „Przegląd Archeologiczny", t. 41, s. 17-34.

– 1998, *Z dziejów obrzędowości pogrzebowej u północnego odłamu Słowian zachodnich w świetle nowszych badań*, w: H. Kóčka-Krenz, W. Łosiński (red.), *Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum*, Poznań, s. 473-483.

– 2000, *Z badań nad obrządkiem pogrzebowym na słowiańskich wybrzeżach Bałtyku w dobie plemiennej – uwag ciąg dalszy*, Źródła archeologiczne i ich treści, „Archaeologia Historica Polona", t. 8, s. 71-81.

– 2008, *Pomorze Zachodnie we wczesnym średniowieczu. Studia archeologiczne*, Poznań.

Muzolf B. 2002, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne z obiektem kultowym*, w: B. Muzolf, P. Papiernik, M. Urbański, M. Wąs, *Wyniki ratowniczych badań wykopaliskowych na terenie odkrywki „Szczerców" KWB „Bełchatów" S.A. na stanowisku nr 11 w Grabku, gm. Szczerców, woj. łódzkie*, w: R. Grygiel red., *Badania archeologiczne na terenie odkrywki „Szczerców" Kopalni Węgla Brunatnego „Bełchatów" S.A.*, Łódź, s. 401-426.

Nadolski A. 1954, *Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku*, Łódź.

Paddenberg D. 2000, *Studien zu frühslawischen Bestattungssitten In Nordostdeutschland*, „Offa", t. 57, s. 231-345.

Pawlak E., Pawlak P. red. 2013a, *Myszęcin, stanowisko 19, województwo lubuskie. Od młodszej epoki kamienia po XX wiek*, Zielona Góra.

Pawlak E., Pawlak P. 2013b, *Stanowisko nr 19 w Myszęcinie, gm. Szczaniec, woj. lubuskie*, w: E. Pawlak, P. Pawlak (red.), *Myszęcin, stanowisko 19, województwo lubuskie. Od młodszej epoki kamienia po XX wiek*, Zielona Góra, s. 7-14.

Pawlak P. 2013, *Cmentarzysko ciałopalne i osada ze starszego stadium wczesnego średniowiecza w Myszęcinie*, w: E. Pawlak, P. Pawlak (red.), *Myszęcin, stanowisko 19, województwo lubuskie. Od młodszej epoki kamienia po XX wiek*, Zielona Góra, s. 169-395.

Poláček L. 2000, *Holzbearbeitungswerkzeug aus Mikulčice*, w: L. Poláček (red.), *Studien zur Burgwall von Mikulčice*, t. 4, Brno, s. 303-361.

Poleski J. 2013, *Małopolska w VI-X wieku. Studium archeologiczne*, Kraków.

Rewekant A. 2013, *Wyniki badań antropologicznych szczątków ludzkich z wczesnośredniowiecznego, ciałopalnego cmentarzyska w Myszęcinie, stan. 19*, w: E. Pawlak, P. Pawlak (red.), *Myszęcin, stanowisko 19, województwo lubuskie. Od młodszej epoki kamienia po XX wiek*, Zielona Góra, s. 487-492.

Sarnowska W. 1962, *Topory wczesnośredniowieczne z obszaru Śląska*, „Światowit", t. 24, s. 493-514.

Schmidt V. 1981, *Slawische urnenlose Brandbestattungen in Flachgräbern aus dem Bezirk Neubrandenburg*, „Zitschrift für Archäologie", t. 15, s. 333-354.

– 1985, *Untersuchungen auf dem slawischen birituellen Gräberfeld von Alt Käbelich, Kreis Strasburg*, „Bodendenkmalpflege in Mecklenburg", t. 32 (1984), s. 337-346.

– 1987, *Jak Słowianie Zachodni chowali zmarłych*, „Z otchłani wieków", t. 53, z. 1, s. 32-35.

– 1992, *Lieps. Die slawischen Gräberfelder und Kultbauten am Südende des Tollensesees*, Lübstorf.

– 1996 *Ein slawisches birituelles Gräberfeld von Alt Käbelich, Lkr. Mecklrnburg-Strelitz*, „Bodendenkmalpflege in Meclenburg-Vorpommern", t. 43 (1995), s. 83-113.

Schnitzler B., Arbogast B., Frey A. 2009, *Les trouvailles mérovingiennes en Alsace*. Tome 1, Bas-Rhin, Mainz.

Stawska V. 1994, *Groby wczesnośredniowieczne z miejscowości Małe Czyste, gm. Stolno, woj. toruńskie (stanowisko 20)*, w: J. Olczak (red.), *Studia nad osadnictwem średniowiecznym ziemi chełmińskiej. Wybrane zagadnienia i materiały*, Toruń, s. 153-167.

Szmoniewski B.Sz. 2005, *Wczesnośredniowieczne cmentarzysko ciałopalne na stanowisku 16 w Targowisku, gm. Kłaj, woj. małopolskie*, „Materiały Archeologiczne”, t. 35, s. 109-117.
– 2007, *Metodyka eksploracji grobów typu Alt Käbelich na stanowisku 16 w Targowisku, woj. małopolskie*, Materiały z konferencji konserwatorstwa archeologicznego, Warszawa, s. 336-341.
Szmoniewski B. Sz., Tyniec-Kępińska A. 2006b, *Obrzędowość pogrzebowa w Małopolsce wczesnośredniowiecznej (VII/VIII – poł. X w.) w świetle nowych badań*, „Materiały Archeologiczne”, t. 36, s. 27-31.
Tyniec-Kepińska A., Szmoniewski B. Sz. 2006, *Nowe wczesnośredniowieczne cmentarzyska w typie Alt Käbelich z Małopolski*, w: *Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce – 15 lat później*, W. Chudziak, S. Moździoch (red.), Toruń-Wrocław, s. 383-390.
Wachowski K. 1992, *Kultura karolińska a Słowiańszczyzna Zachodnia*, Wrocław.
Windler R. 1989, *Ein frühmittelalterliches Männergrab aus Elgg. Bemerkungen zu einen filigranverzierten Schnallentyp*, „Jahrbuch der Schweizerischen Gesellschaft für Ur-und Frühgeschichte”, t. 72, s. 181-200.
W Smrokowie… W Smrokowie archeolodzy odkryli starożytne cmentarzysko, https://krakow.tvp.pl/37750399/w-smrokowie-archeolodzy-odkryli-starozytne-cmentarzysko (dostęp dn. 30.09.2018 r.)
Zoll-Adamikowa H. 1975, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski. Część I. Źródła*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
– 1979, *Wczesnośredniowieczne cmentarzyska ciałopalne Słowian na terenie Polski*, cz. 2. *Analiza. Wnioski*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
– 1988, *Przyczyny i formy recepcji rytuału szkieletowego u Słowian nadbałtyckich wewczesnym średniowieczu*, „Przegląd Archeologiczny”, t. 35, s. 183-229.
– 1993, *W kwestii genezy słowiańskich praktyk pogrzebowych*, w: F. Rożnowski (red.), *Miscellanea archaeologica Thaddaeo Malinowski dedicata*, Słupsk-Poznań, s. 377-385.
– 1997a, *Stan badań nad obrzędowością pogrzebowa Słowian*, „Slavia Antiqua”, t. 38, s. 65-80.
– 1997b, *Gräberfelder des 8./9.-10./11. Jhs. mit skandinawischen Komponenten im slawischen Ostseeraum*, „Sprawozdania Archeologiczne”, t. 49, s. 9-17.